

ЕЛЕКТРОННО-КАРТОГРАФІЧНИЙ ПРОЕКТ «МІСЦЯ ПАМ'ЯТІ ПРО ДРУГУ СВІТОВУ ВІЙНУ НА МАПІ УКРАЇНИ»: ПОТЕНЦІЙНИЙ ДЖЕРЕЛЬНИЙ КОНТЕНТ

У статті висвітлено новітній проект створення електронної карти музею, описано роботу з наповнення її інформаційної бази, викладено детальний перелік запитів (атрибутів) до кожного населеного пункту України, подано характеристику використаної джерельної бази, розкрито перспективи становлення проєкту як важливого складника майбутньої експозиції Меморіального комплексу.

Ключові слова: карта, шари, атрибути, населені пункти, Друга світова війна, окупація, депортації, втрати, Вермахт, Червона армія, Голодомор, Меморіал.

Друга світова війна залишила глибокий слід в історії України. Упродовж 40 місяців – від червня 1941 р. до жовтня 1944 р. – українські терени були ареною найзапеклішого протистояння двох тоталітарних режимів. Двічі вогняний смерч прокотився українськими землями, не оминувши жодного міста, села і навіть найменшого хутора. Найбільш тяжкими та жорстокими були наступальні операції радянських військ, спрямовані на вигнання нацистів із теренів України. Із січня 1943 р. до жовтня 1944 р. на українській землі було проведено 13 наступальних і 2 оборонні операції. У 1944 р. в Україні воювало 50 % усіх сухопутних військ Червоної армії. У з'єднаннях Українських фронтів у 1944–1945 рр. українці становили 60–80 % від усіх воїнів [8, 554]. Лилася кров, нищилися матеріальні та духовні цінності. Окрім того, не варто забувати також про жахіття окупації, страшні експерименти радянського і нацистського тоталітаризму, драматичну історію українського національно-визвольного руху, багатомільйонні людські жертви.

У Національному музеї історії України у Другій світовій війні тема внеску України та її народу у справу знищення нацизму є пріоритетною у всіх напрямках музейної комунікації: науковому комплектуванні, експозиційній, видавничій, освітній діяльності та наукових дослідженнях.

У 2014 р. на замовлення Національного музею історії України у Другій світо-

Окрім адміністративно-територіального поділу, заслуговують на увагу і самі населені пункти. Розробники електронної карти внесли в базу 45 371 населений об'єкт, що існував станом на 1 січня 1946 р. Серед них – міста, містечка, селища міського типу, села, селища, хутори, колгоспи, радгоспи, робітничі поселення, машинно-тракторні, дослідні, селекційні станції, залізничні роз'їзди, залізничні станції тощо. За основу старих назв населених пунктів узяті найменування 1946 р., а за основу нових – 2014 р. Тому в деякі з доданих атрибутів карти були введені назви 2556 населених пунктів, які застосовувалися у воєнний період, а також нові назви всіх 917 населених пунктів України, що були перейменовані у 2015–2016 рр. в процесі декомунізації. Згодом були внесені старі кримсько-татарські назви населених пунктів, які застосовувалися на території Криму до 1944 р.

Основою електронної бази картографічного проекту «Місця пам'яті про Другу світову війну на мапі України» є таблиця з атрибутами.

Атрибути – це сукупність запитів, які містять необхідну інформацію про той чи інший населений пункт.

Тривалий час серед атрибутів карти було чимало службових (резервних) полів. Деякі з них стосувалися перепису населення 2001 р. Їх удалося видалити або замінити полями, що представляють більшу цінність для дослідників історії України у Другій світовій війні. Скажімо, у нові поля тепер можна вводити кількість осіб із населеного пункту, призваних до армії, кількість мобілізованих, що загинули на фронтах війни, кількість військовослужбовців, які загинули під час вигнання нацистів із того чи іншого населеного пункту, тощо.

Окремо слід сказати про ланки атрибутів, у які безпосередньо вводяться дані. Кількість атрибутів, які можна додавати в таблицю бази, не обмежена. Отже, можна створювати безліч нових полів для внесення будь-якої корисної короткої інформації хронологічного, історичного, географічного, демографічного та адміністративного змісту. Водночас виявилось, що загальна кількість символів у ланці того чи іншого атрибута обмежена. Фактично в текстове або числове поле можна ввести максимум 254 знаки. Тобто об'ємний текст у вигляді великих абзаців зберегти в ланці неможливо.

Для заповнення ланок атрибутів використовуються архівні дані, монографічні джерела, мемуаристика на тему Другої світової, чимало іншої літератури, а також карти бойових дій.

Слід зауважити, що досить часто архівні дані суперечили інформації, зазначеній у монографічних джерелах. Нерідко в документах вказувалися лише приблизні, округлені цифри. У такому разі в карту вносилися інформація, яка вважалася найбільш вірогідною.

Атрибути адміністративно-територіального змісту

Дані колонки дають чітке уявлення про зміни в адміністративно-територіальному поділі України за останні 70 років, містять назви багатьох зниклих хуторів, сіл, міст. Розробники карти внесли в атрибут «Назва населеного пункту на 1946 р.» 45 371 населений об'єкт, що існував на території УРСР у той період. За кілька десятиліть багато з них були або зняті з обліку, або затоплені водами штучно створених водосховищ, або об'єднані з іншими населеними пунктами. Де-факто на початок 2014 р. їх налічувалося лише 29 801. Хоча зрештою виявилось, що не всі сучасні й тогочасні села були введені розробниками у таблицю атрибутів, тому навіть цифра 45 371 є досить умовною. Так, у базу внесено лише 24 населені пункти Хустського району Закарпатської області, тоді як на сьогодні їх налічується 56.

Перелік атрибутів:

- «Назва населеного пункту до 1946 р.»;
- «Тип населеного пункту до 1946 р.»;
- «Назва населеного пункту на 1946 р.»;
- «Тип населеного пункту на 1946 р.»;
- «Район, до якого належав населений пункт на 1946 р.»;
- «Область, до якої належав населений пункт на 1946 р.»;
- «Примітка щодо долі населеного пункту» (затоплений, знищений після війни тощо);
- «Статус населеного пункту на сьогодні» (виключений з облікових даних, приєднаний до інших н. п., нежилий тощо);
- «Назва населеного пункту на початок 2014 р.»;
- «Назва населеного пункту після перейменування в процесі декомунізації»;
- «Тип населеного пункту на початок 2014 р.»;
- «Район, до якого належав населений пункт на початок 2014 р.»;
- «Область, до якої належав населений пункт на початок 2014 р.»;
- «Назва населеного пункту на початок 2014 р. (англійською мовою)»;
- «Тип населеного пункту на початок 2014 р. (англійською мовою)»;
- «Район, до якого належав населений пункт на початок 2014 р. (англійською мовою)»;
- «Область, до якої належав населений пункт на початок 2014 р. (англійською мовою)».

Атрибути, присвячені мобілізації населення

Тема кількості людей, мобілізованих до війська в роки війни, завжди була актуальною серед істориків. Усього до Збройних сил СРСР призвали 30 млн осіб, із них понад 9 млн – українці та вихідці з України [8, 553]. Мешканці сіл шанують свою історію, пам'ятають імена односельчан, що воювали в боях. Так, із с. Мельники Чорнобаївського району Черкаської області до лав Червоної армії

мобілізували 892 особи, з них загинули на фронті 268. На жаль, точні дані не завжди можна встановити, тому детальні цифри, що вводяться в ланки атрибутів, є особливо цінними.

Досить цікавим виявилось дослідження питання про кількість військовослужбовців, мобілізованих до РСЧА із Закарпаття. Наприклад, у праці «Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Закарпатська область» вказано, що після визволення м. Берегове восени 1944 р. до лав Червоної армії пішли добровольцями близько 700 осіб [3, 123]. Хоча відомо, що в 1944–1945 рр. РСЧА проводила в Закарпатті мобілізацію. Де-юре тоді цей край належав Чехословаччині, яка зі свого боку напередодні Другої світової була загарбана Угорщиною та Німеччиною.

Перелік атрибутів:

- «Загальна кількість осіб, мобілізованих із населеного пункту до Червоної армії в роки війни»;

- «Загальна кількість осіб, мобілізованих із населеного пункту, що загинули на фронтах війни».

Атрибути, присвячені злочинним діям гітлерівців та їхніх союзників під час окупації населених пунктів України

Нацистський окупаційний режим завдав Україні колосальних збитків. У роки війни Україна втратила 4,5 млн цивільних громадян. На примусові роботи було вивезено близько 2,4 млн мешканців. Прямі економічні збитки УРСР становили 42 % від усіх збитків, завданих Радянському Союзові [11, 173]. В Україні повністю або частково були зруйновані тисячі сіл, міст і містечок. Окупанти створили кілька сотень гетто, місць примусового утримання і ліквідації населення. Відповідні атрибути в базі даних висвітлюють кількісні показники щодо кожного населеного пункту.

Варто відзначити, що в деяких архівних справах можна натрапити на неймовірно завищені цифри знищених або вивезених на примусові роботи жителів з того чи іншого населеного пункту. Очевидно, часто брали до уваги мешканців не лише одного села, селища або міста, а й прилеглих населених пунктів або навіть усього району.

Надзвичайно корисною під час наповнення електронної бази картографічного проекту стала праця «Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941–1944)» [2]. Видання допомогло завершити роботу над колонкою атрибута, що стосується місць примусового утримання та знищення людей.

Перелік атрибутів:

- «Дата спалення населеного пункту гітлерівцями та їхніми союзниками під час окупації»;

- «Кількість мешканців населеного пункту, яких вивезли на примусові роботи під час окупації»;

- «Кількість мешканців населеного пункту, знищених гітлерівцями та їхніми союзниками під час окупації»;
- «Злочини проти єврейських жителів населеного пункту, здійснені гітлерівцями та їхніми союзниками під час окупації»;
- «Нацистські місця примусового утримання людей у населеному пункті під час окупації»;
- «Наявність гетто в населеному пункті під час окупації».

Атрибут, присвячений людським втратам серед українського населення під час Голодомору 1932–1933 рр.

Голодомор 1932–1933 рр. – трагедія, яка негативно вплинула на передвоєнну демографічну ситуацію в Україні. Історики називають різні цифри втрат серед українського населення під час голоду. Деякі з цих цифр зіставні навіть з втратами України в роки війни. Тому для порівняльного аналізу в базі даних створено відповідний атрибут. Під час заповнення ланок цього атрибута використовувалися дані Національної книги пам'яті жертв Голодомору, розробленої Інститутом національної пам'яті України [6]. Видання містить поіменні списки жителів того чи іншого населеного пункту, при цьому не завжди встановлено причину смерті особи. Однак сама кількість людей, померлих за два роки, є значно вищою, ніж у попередні та наступні дворічні періоди. Це дає підстави припустити, що переважна частина їх загинула від голоду та від хвороб, спричинених недоїданням.

Характерно, що Голодомор оминув західні регіони та Крим, адже перші перебували у складі Польщі, Чехословаччини, Румунії, а Півострів уходив до складу РРФСР. Отже, ця ланка в зазначених регіонах не заповнювалася. Більш того, відомо, що змучені голодом жителі Радянської України часто вирушали до Криму в пошуках продовольства. Як зазначив у 2007 р. голова Меджлісу Мустафа Джемілев: «Наше покоління пам'ятає багато розповідей своїх батьків про те, як у Криму почали з'являтися знесилені від голоду жителі українських сіл і міст, які дивом прорвалися через кордони НКВД. Багато з них знайшли порятунок у сім'ях кримських татар» [5].

Перелік атрибутів:

- «Кількість мешканців населеного пункту, які померли під час Голодомору 1932–1933 рр.».

Атрибути, присвячені датам окупації гітлерівцями і їхніми союзниками населених пунктів України та датам приходу Червоної армії у роки війни

З наукової точки зору встановлення дат окупації населеного пункту гітлерівцями та їхніми союзниками та дат їхнього вигнання становить значну цінність. Чимало населених пунктів упродовж війни нацисти окупували двічі, тричі і навіть чотири рази. Найбільше це відчували на собі Харківська, Житомирська та Черкаська області. Харків та Житомир – єдині обласні центри України, які чотири рази переходили з рук у руки. Під час заповнення ланок цих атрибутів

у пригоді стали документи державних та регіональних архівів, а також праця «Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні» [7].

Варто пам'ятати, що перші населені пункти України були окуповані ще 2 листопада 1938 р., коли Угорщина внаслідок Першого Віденського арбітражу зайняла частину Закарпаття. Останні населені пункти, визволені Червоною армією від збройних формувань держав Осі, також належать до цього краю. Традиційно прийнято вважати датою остаточного вигнання нацистів та їхніх союзників з українських земель 28 жовтня 1944 р. Хоча слід зауважити, що через численні контратаки угорської та німецької армій бої за окремі населені пункти на Закарпатті тривали до кінця листопада 1944 р. (наприклад, бої на околицях м. Чоп). Під час роботи з Закарпатською областю допомогла монографія М. Вегеша та М. Токаря «Карпатська Україна на шляху до державотворення. До 70-річчя проголошення незалежності Карпатської України» [1, 313–322]. Праця дозволила встановити чимало дат окупації угорцями населених пунктів краю в 1938–1939 рр.

Перелік атрибутів:

- «Дата початку окупації населеного пункту гітлерівцями та їхніми союзниками»;
- «Дата остаточного вигнання гітлерівців та їхніх союзників із населеного пункту»;
- «Дата другої окупації населеного пункту гітлерівцями та їхніми союзниками»;
- «Дата третьої окупації населеного пункту гітлерівцями та їхніми союзниками»;
- «Дата четвертої окупації населеного пункту гітлерівцями та їхніми союзниками»;
- «Дата першого вигнання гітлерівців та їхніх союзників із населеного пункту»;
- «Дата другого вигнання гітлерівців та їхніх союзників із населеного пункту»;
- «Дата третього вигнання гітлерівців та їхніх союзників із населеного пункту»;
- «Загальний час окупації населеного пункту гітлерівцями та їхніми союзниками у днях».

Атрибути, присвячені військовим формуванням Червоної армії, які брали участь в остаточному вигнанні гітлерівців та їхніх союзників із того чи іншого населеного пункту, а також військовослужбовцям, що загинули в цих боях

Колонка з переліком збройних формувань СРСР, що брали участь в остаточному вигнанні військ держав Осі з населеного пункту, дає можливість простежити бойовий шлях тієї чи іншої частини під час боїв на території України в роки

німецько-радянської війни. Окремий атрибут дає змогу встановити, скільки військовослужбовців Червоної армії загинули в цих боях.

Перелік атрибутів:

- «Загальна кількість військовослужбовців Червоної армії, які загинули під час вигнання нацистів та їхніх союзників із населеного пункту»;
- «Фронти Збройних сил СРСР, які брали участь в остаточному вигнанні гітлерівців та їхніх союзників із населеного пункту»;
- «Армії Збройних сил СРСР, які брали участь в остаточному вигнанні гітлерівців та їхніх союзників із населеного пункту»;
- «Корпуси/групи Збройних сил СРСР, які брали участь в остаточному вигнанні гітлерівців та їхніх союзників із населеного пункту»;
- «Дивізії/бригади Збройних сил СРСР, які брали участь в остаточному вигнанні гітлерівців та їхніх союзників із населеного пункту»;
- «Полки/інші частини Збройних сил СРСР, які брали участь в остаточному вигнанні гітлерівців та їхніх союзників із населеного пункту».

Атрибути, присвячені військовим формуванням Збройних сил гітлерівської Німеччини та її сателітів, які брали участь у першій окупації населеного пункту

У базі даних створені колонки атрибутів для переліку збройних формувань нацистської Німеччини та її союзників, що брали участь у першій окупації того чи іншого села, селища, міста України. Це дає можливість визначити, які населені пункти були окуповані німецькими, а які – угорськими, румунськими чи словацькими частинами. Суттєву допомогу у встановленні військових формувань надали карти бойових дій.

Перелік атрибутів:

- “Групи армій Збройних сил гітлерівської Німеччини та її сателітів, які брали участь у першій окупації населеного пункту”;
- “Армії Збройних сил гітлерівської Німеччини та її сателітів, які брали участь у першій окупації населеного пункту”;
- “Корпуси Збройних сил гітлерівської Німеччини та її сателітів, які брали участь у першій окупації населеного пункту”;
- “Дивізії/бригади Збройних сил гітлерівської Німеччини та її сателітів, які брали участь у першій окупації населеного пункту”;
- “Полки/інші частини Збройних сил гітлерівської Німеччини та її сателітів, які брали участь у першій окупації населеного пункту”.

Атрибути, присвячені місцям боїв українських національно-визвольних формувань у 1941–1960 рр.

Колонки призначені для внесення інформації про місця боїв українських національно-визвольних формувань, які точилися впродовж 1941–1960 рр. Це дії проти радянських партизанів, оточенців, окупаційних підрозділів військ держав Осі та органів держбезпеки СРСР, у яких брали участь Поліська Січ Т.Д. Боровця («Тарас Бульба»), УПА та інші структури, що боролися за самостійність України.

Серед перших сутичок із нацистами варто відзначити успішний бій сотні УПА під командуванням Г. Перегіняка («Коробка-Довбешка») поблизу с. Володимирець на Рівненщині 8 лютого 1943 р. Найактивніше проти гітлерівських окупаційних військ повстанці діяли в 1943–1944 рр.

Яскравим прикладом боротьби між бійцями УПА та військами НКВД є бій неподалік с. Гурби на Рівненщині у квітні 1944 р. Тоді останні здобули тактичну перемогу, змусили українських повстанців відступити, після чого спалили с. Гурби та сусіднє с. Антонівці на Тернопільщині. Проти радянських органів боротьба точилася і в повоєнний період. Так, останній бій загонів УПА з оперативною групою КДБ відбувся 14 квітня 1960 р. в Підгаєцькому районі Тернопільської області [9, 82].

Перелік атрибутів:

- «Інформація про місце, дату і результат бою між українськими національно-визвольними формуваннями та частинами Збройних сил гітлерівської Німеччини, а також її сателітів під час нацистської окупації»;

- «Інформація про місце, дату і результат бою між українськими національно-визвольними формуваннями та радянськими партизанами під час нацистської окупації»;

- «Інформація про місце, дату і результат бою між українськими національно-визвольними формуваннями та органами державної безпеки СРСР у 1944–1960 рр.».

Атрибути, присвячені депортаціям українського населення в 1947–1953 рр.

Тема депортацій українців у роки війни та в повоєнний період, як одна з трагічних сторінок вітчизняної історії, лише нещодавно почала активно досліджуватися науковцями Національного музею історії України у Другій світовій війні. Відповідні атрибути також з'явилися в таблиці карти в 2018 р. Кількість вивезених зі своїх осель мешканців вражає. Відповідно до постанови ЦК КП (б) У та РМ УРСР «Про переселення колгоспників і одноосібних селян в колгоспи і радгоспи південних областей Української РСР» з 1949 р. до 1953 р. із Західної України в південні області УРСР було переселено 370 тис. осіб [11, 60–63]. Під час операції «Захід» упродовж одного дня 21 жовтня 1947 р. із Західної України було депортовано понад 78 тис. осіб [10, 253]. Відповідно до «Угоди між СРСР і Польською Республікою про обмін ділянками державних територій» від 15 лютого

1951 р. («Акція-51») були переселені в засушливі південні степи та східні регіони України 32 тис. осіб [4, 23].

Перелік атрибутів:

- «Кількість родин із населеного пункту, виселених під час сільськогосподарських переселень 1949–1953 рр.»;

- «Кількість родин із населеного пункту, виселених під час операції “Захід” у 1947 р.»;

- «Кількість родин із населеного пункту, виселених під час “Акції-51” у 1951 р.».

Підбиваючи підсумки початкового етапу роботи з картографічним проектом, варто наголосити, що ідея його виникнення, як і він сам, унікальні і становлять цінність для дослідників історії України у Другій світовій війні.

Нині триває завершення роботи зі старими атрибутами та наповнення ланок нових атрибутів таблиці електронної карти. Для цього опрацьовуються архівні дані та наукові публікації, присвячені місцям боїв українських національно-визвольних формувань, а також депортаціям українських сімей, які тривали впродовж 1947–1953 рр.

Після заповнення всіх ланок атрибутів необхідною інформацією та усунення деяких програмних недоліків можна буде демонструвати електронну карту пересічним відвідувачам музею на встановлених експозиційних дисплеях.

Джерела та література:

1. Вегеш М.М., Токар М.Ю. *Карпатська Україна на шляху до державотворення. До 70-річчя проголошення незалежності Карпатської України. Монографія.* – Ужгород: Карпати, 2009. – 256 с.
2. *Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941–1944) / Упоряд. М.Г. Дубик.* – Київ, 2000. – 304 с.
3. *Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Закарпатська область / Ред. кол. тому: Белоусов В.І. (гол. редкол.), Балега Ю.І., Балла Л.К. та ін. // АН УРСР; Інститут історії.* – К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1969. – 810 с.
4. *Кляшторна Н.О. Акція-51. Останні свідки.* – Вінниця: ДКФ, 2006. – 256 с.
5. *Меджліс: Кримські татари рятували українців від НКВД і Голодомору [Електронний ресурс].* – Режим доступу: <https://ua.korrespondent.net/ukraine/307672-medzhlis-krimski-tatari-ryatuvati-ukrayinciv-vid-nkvd-i-golodomoru>. – Назва з екрана.
6. *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Томи 1–22 / Редколегія: В.М. Хоменко (голова редколегії) та ін. // Український інститут національної пам'яті.* – 2008.
7. *Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні / За ред. П.М. Костриби, С.Д. Пількевича, Ф.П. Шевченка.* – Київ, 1963. – 488 с.
8. *Патриляк І.К., Боровик М.А. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду / [І.К. Патриляк, М.А. Боровик].* – Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2010. – 590 с.
9. *Пиріг Л. Проти Московщини за Україну! Нотатки філателіста // Пам'ятки України.* – 2017. – № 10–12. – С. 82–86.

10. Сорока Ю.М. Населення західноукраїнських земель: етнополітичний та демографічний вибір (1939–1950-ті роки). – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2013. – 275 с.
11. Сорока Ю.М. Політичні й економічні чинники міграційних процесів у західних областях УРСР в 1944–1950-х роках // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – Серія «Історія». – Вип. 91–93. – 2007. – С. 60–63.
12. Україна. Війна. Власна пам'ять: дослідження, документи, свідчення / Ред. кол.: В.А. Смолій, І.П. Ковальчук, Л.В. Легасова (кер. проекту) та ін. – К.: Аеростат, 2015. – 264 с.

© Златко ЗЛАТАНОВ

ЭЛЕКТРОННО-КАРТОГРАФИЧЕСКИЙ ПРОЕКТ «МЕСТА ПАМЯТИ О ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЕ НА КАРТЕ УКРАИНЫ»: ПОТЕНЦИАЛЬНЫЙ ИНФОРМАЦИОННЫЙ КОНТЕНТ

В статье освещается новейший проект создания электронной карты музея, описывается работа по наполнению её информационной базы, подаётся подробный перечень запросов (атрибутов) относительно каждого населенного пункта Украины, даётся характеристика используемой источниковой базы, раскрываются дальнейшие перспективы становления проекта как важной составляющей будущей экспозиции Мемориального комплекса.

Ключевые слова: карта, слои, атрибуты, населенные пункты, Вторая мировая война, оккупация, депортации, потери, Вермахт, Красная армия, Голодомор, Мемориал.

© Zlatko ZLATANOV

ELECTRONIC AND CARTOGRAPHIC PROJECT “PLACES OF MEMORY ABOUT WORLD WAR II ON THE MAP OF UKRAINE”: POTENTIAL SOURCE CONTENT

The article covers the newest project of creating an electronic map of the museum, describes the work on filling its information base, provides a detailed list of requests (attributes) for each settlement of Ukraine, describes the source base used, reveals the further prospects of the project as an important component of the upcoming exposition of the Memorial complex.

Keywords: map, layers, attributes, settlements, World War II, occupation, deportation, losses, Wehrmacht, Red Army, Holodomor, Memorial.